

The Reflection of Religious Virtues in the Poetry of Ibn Haddad al-Andalusi, with an Emphasis on the Influence of the Holy Quran

Elaheh Faraji¹, Mohammad Shayegan Mehr^{2✉}, Mohammad Jafari³

1. PhD Student in Arabic Language and Literature, Kashmar Branch, Islamic Azad University, Kashmar, Iran. Email: elahe.faraji58@gmail.com
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Kashmar Branch, Islamic Azad University, Kashmar, Iran. Email: shayegan@gmail.com
3. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Kashmar Branch, Islamic Azad University, Kashmar, Iran.

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Receive Date: 21 February 2026
Revise Date: 22 June 2026
Accept Date: 16 July 2026
Available Online: 16 July 2026

Keywords:

Ibn Haddad al-Andalusi;
The Holy Quran;
Religious virtues;
Quranic influence;
Andalusian poetry

ABSTRACT

Objective: This study examines the religious and ethical dimensions of Ibn Haddad al-Andalusi's poetry by analyzing the representation of religious virtues and the poet's engagement with Quranic teachings. Its central objective is to clarify the relationship between Quranic concepts and their expression within the semantic and artistic organization of his poems. The study considers how religious content is conveyed through poetic language, with particular attention to the relationship between thematic representation and forms of artistic expression.

Method: The research adopts a descriptive-analytical method based on the extraction and examination of textual evidence from the poet's collected works. The analysis investigates semantic, linguistic, rhetorical, and imagistic connections between Quranic verses and the poems. Religious virtues are examined both as poetic themes and in relation to their role in shaping imagery and expressive structures. The approach brings these dimensions together to examine how Quranic elements function within the poetic contexts represented by the selected evidence.

Results: The findings indicate that virtues such as patience, trust in God, asceticism, piety, and justice contribute to the artistic organization and intellectual orientation of Ibn Haddad's poetry alongside their thematic presence. Quranic influence appears through vocabulary and direct borrowings, the recreation of concepts, rhetorical structures, metaphors, and poetic imagery. These forms of expression are connected to the religious and ethical outlook represented in the poems and contribute to the communication of meaning and the strengthening of emotional expression. The examined evidence thus shows that religious themes and artistic devices interact in the poet's treatment of Quranic teachings.

Conclusion: The study concludes that the Quran can be regarded as one of the sources of inspiration shaping Ibn Haddad's poetic themes and artistic expression. Within the limits of the examined evidence, his poetry reflects the presence of religious culture in the literary environment of al-Andalus and its recreation through poetic language. These findings clarify the relationship between religious virtues, Quranic concepts, and their artistic representation in his poems.

Cite this article: Faraji, E., Shayegan Mehr, M., & Jafari, M. (2026). The reflection of religious virtues in the poetry of Ibn Haddad al-Andalusi, with an emphasis on the influence of the Holy Quran. *Journal of Islamic Literary Studies*, 5(2), 97-112. <https://doi.org/10.22034/jilr.2026.145547.1360>

© The Author(s) retain the copyright.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jilr.2026.145547.1360>

Publisher: University of Kurdistan.

Introduction

Andalusian poetry developed within a literary environment shaped by Islamic religious culture, inherited Arabic poetic traditions, and changing social and political circumstances. Studying Quranic elements in this poetry requires attention to their incorporation into meaning, imagery, and emotional expression. Ibn Haddad al-Andalusi's collected poems provide material for examining how religious virtues acquire literary form and how ethical concepts interact with poetic situations. The present study investigates these relationships through an analysis of the poet's engagement with Quranic teachings.

The research addresses two questions: at what semantic, linguistic, rhetorical, and imagistic levels Quranic influence appears, and how religious virtues contribute to poetic themes and artistic organization. Previous studies discussed in the paper examine parallelism, color imagery, characterization, and complaint. The present investigation complements these approaches by relating artistic expression to religious and ethical content. Its focus extends from patience, trust in God, asceticism, and piety to determination, personal dignity, forbearance, generosity, and the expression of justice. By relating these concepts to poetic structures, the study seeks to explain the interaction between Quranic meanings and the religious outlook represented in the texts.

Methodology

The study employs a descriptive–analytical approach centered on close reading and comparison of poetic passages with Quranic verses. Its source material consists of selected examples from Ibn Haddad's poetry, principally cited from the 1990 edition of his collected works. The analysis organizes these passages according to religious virtues and considers the relationship between their thematic content, expressive features, and the Quranic teachings invoked in their interpretation. This is a qualitative examination of textual relationships and poetic functions. The readings move between each poetic example and the Quranic passages used to explain it, identifying correspondences and discussing their significance within the poem's immediate context.

The conceptual discussion distinguishes two interconnected levels of Quranic engagement: lexical and semantic influence, and structural and imagistic recreation. The first concerns Quranic vocabulary, expressions, borrowings, and concepts within poetic themes; the second concerns their transformation through rhetorical structures, metaphor, and imagery. The thematic analyses apply these distinctions while attending to contexts of bereavement, worldly uncertainty, relations with rulers, conflict, love, and praise. They examine how ethical meanings operate within these situations and shape the expression of emotion.

Results

Patience is interpreted as an active response to adversity, supported by reason, perseverance, and hope. In verses concerning a grave misfortune, endurance and consolation provide resources for confronting suffering, while steadfastness affirms the addressee's virtue. The study relates this treatment to Quranic teachings connecting patience with divine assistance and relief amid hardship. Trust in God is similarly explored through assurance in divine wisdom. In another passage, certainty about nearness to God accompanies departure from the transient world, which the paper associates with reliance on divine care and spiritual reassurance. The image of rain, which can bring both benefit and harm, illustrates apparently contradictory events whose underlying wisdom remains with their Creator. Religious confidence consequently becomes a means of responding to uncertainty and sustaining inward stability.

Asceticism is expressed through contentment, independence from ministers and princes, and a turn toward philosophical reflection. The selected verses present withdrawal from dependence

on worldly power as a means of preserving intellectual and moral autonomy. The study connects this position with Quranic warnings about the transience and deceptive attractions of worldly life. Personal dignity develops a related critical function in satirical passages about humiliating beneficence. A gift as small as a mustard seed can become a means of binding its recipient through obligation and reproach. The paper interprets this imagery alongside Quranic condemnation of charity accompanied by injury, showing how generosity becomes ethically compromised when it undermines the recipient's freedom and self-respect.

Piety functions as a principle of restraint in both conflict and love. In addressing a person who maintains piety while responding to adversaries, the poet associates virtue with observance of ethical limits despite the opponents' conduct. The study connects this representation with Quranic teachings on justice, proportionate punishment, and the requirement that hostility should not lead to injustice. Justice therefore appears within the practical exercise of moral restraint. In an amorous verse, religious language presents longing together with observance of love's boundaries. The paper reads this combination as an artistic adaptation of Quranic expressions of piety, through which emotional intensity and ethical self-control are brought into relation.

Determination and lofty aspiration are interpreted through the contrast between an exemplary figure's strength of purpose and the complacency associated with misguidance. Forbearance and generosity receive further expression in praise of Muhammad ibn Man. The movement from the suffering of love toward the beneficence of the praised figure creates an emotional contrast, while the image of forbearance preventing fire from rising gives ethical composure a concrete poetic form. The study relates these virtues to Quranic commendation of beneficence, control of anger, and forgiveness. Across these examples, ethical concepts operate through contrasts, hyperbole, and imagery that contribute to the poems' persuasive and emotional effects.

Conclusion

The study concludes that Quranic teachings provide interconnected ethical resources for the organization of meaning and artistic expression in Ibn Haddad's poetry. Its interpretations emphasize the recreation of religious concepts within human situations rather than treating Quranic engagement solely as verbal quotation. Patience and trust shape responses to suffering and uncertainty; contentment and dignity inform criticism of dependence and humiliating generosity; and piety, justice, and forbearance articulate standards for conduct toward others. Together, these virtues form an ethical pattern across the examined passages.

The contribution of the research lies in connecting thematic analysis with the poetic means through which religious values become perceptible and emotionally effective. Within the selected evidence, the Quran functions as a source of meanings and an interpretive framework for understanding the ethical outlook represented in the poems. The findings thus clarify how religious culture is recreated through Andalusian poetic language, particularly through imagery, reflection, praise, and criticism, and how these forms of expression connect ethical content with artistic organization.

بازتاب فضایل دینی در اشعار ابن حداد اندلسی با تأکید بر تأثیرپذیری از قرآن کریم

الهه فرجی^۱، محمد شایگان مهر^۲، محمد جعفری^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عرب، واحد کاشمر، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشمر، ایران. ایمیل: elahe.faraji58@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استادیار گروه زبان و ادبیات عرب، واحد کاشمر، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشمر، ایران. ایمیل: shaygan@gmail.com

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات عرب، واحد کاشمر، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشمر، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۰۲ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۰۱ تیر ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۲۵ تیر ۱۴۰۵

تاریخ انتشار: ۲۵ تیر ۱۴۰۵

هدف: پژوهش حاضر با هدف بررسی ابعاد دینی و اخلاقی شعر ابن حداد اندلسی، به تحلیل بازتاب فضایل دینی در سروده‌های او و چگونگی تأثیرپذیری این شاعر از آموزه‌های قرآن کریم می‌پردازد. مسئله اصلی، تبیین رابطه میان مفاهیم قرآنی و شیوه‌های بازنمایی آن‌ها در سازمان معنایی و هنری اشعار است. پژوهش می‌کوشد چگونگی بیان محتوای دینی در زبان شعر را روشن سازد و ارتباط میان حضور مضمونی فضایل و شیوه‌های بیان هنری آن‌ها را بررسی کند.

روش پژوهش: پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه استخراج و بررسی شواهد متنی از دیوان شاعر انجام شده است. تحلیل شواهد بر پیوندهای معنایی، زبانی، بلاغی و تصویری میان آیات قرآن و اشعار ابن حداد تمرکز دارد. فضایل دینی، هم به عنوان مضامین شعری و هم از نظر نقش آن‌ها در شکل‌گیری تصاویر و ساختارهای بیانی بررسی شده‌اند. توجه هم‌زمان به این جنبه‌ها، زمینه بررسی کارکرد عناصر قرآنی را در بافت‌های شعری شواهد منتخب فراهم می‌کند.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که فضایی مانند صبر، توکل، زهد، تقوا و عدالت، افزون بر حضور مضمونی، در شکل‌گیری ساختار هنری و جهت‌گیری فکری اشعار ابن حداد نقش دارند. تأثیرپذیری قرآنی در شواهد بررسی شده از طریق کاربرد واژگان و اقتباس‌های مستقیم، بازآفرینی مفاهیم، ساختارهای بلاغی، استعاره‌ها و تصویرسازی‌های شاعر بازتاب می‌یابد. این شیوه‌های بیان با نگرش دینی و اخلاقی بازنمایی شده در اشعار پیوند دارند و در انتقال معنا و تقویت بیان عاطفی شعر مؤثرند. در شواهد مورد بررسی، مضامین دینی و عناصر هنری در ارتباط با یکدیگر، نحوه بیان آموزه‌های قرآنی را شکل می‌دهند.

نتیجه‌گیری: بر اساس یافته‌های پژوهش، قرآن کریم را می‌توان یکی از منابع الهام در شکل‌گیری مضامین و شیوه‌های بیان هنری ابن حداد دانست. شعر او، در محدوده شواهد بررسی شده، بازتابی از حضور فرهنگ دینی در محیط ادبی اندلس و چگونگی بازآفرینی آن در زبان شعر است. نتایج، ارتباط میان فضایل دینی، مفاهیم قرآنی و بازنمایی هنری آن‌ها را در اشعار روشن می‌سازد و بر اهمیت بررسی هم‌زمان مضمون و بیان در شناخت تأثیرپذیری قرآنی تأکید دارد.

کلیدواژه‌ها:

ابن حداد اندلسی؛

قرآن کریم؛

فضایل دینی؛

تأثیرپذیری قرآنی؛

شعر اندلس

استناد: فرجی، الهه؛ شایگان مهر، محمد؛ و جعفری، محمد. (۱۴۰۵). بازتاب فضایل دینی در اشعار ابن حداد اندلسی با تأکید بر تأثیرپذیری از قرآن کریم. *دراسات*

الأدب الإسلامي، ۵(۲)، ۹۷-۱۱۲. <https://doi.org/10.22034/jilr.2026.145547.1360>

مقدمه

شعر اندلسی، به عنوان یکی از جلوه‌های ادبی تمدن اسلامی، با زمینه‌های دینی و فرهنگی زندگی مسلمانان در شبه جزیره ایبری پیوند دارد. شاعران این سرزمین، ضمن بهره‌گیری از سنت‌ها و قالب‌های کلاسیک شعر مشرق‌زمین، تحت تأثیر دگرگونی‌های اجتماعی و سیاسی و تنوع فرهنگی اندلس، شیوه‌های تازه‌ای در بیان هنری و پرداخت مضامین پدید آوردند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۹۸). از این رو، بررسی شعر اندلس مستلزم توجه به ارتباط میان ویژگی‌های ادبی آثار و زمینه‌های فرهنگی شکل‌گیری آن‌هاست. در این میان، حضور مفاهیم و عناصر بیانی قرآن کریم، زمینه‌ای برای مطالعه نسبت میان زبان شعر و فرهنگ دینی فراهم می‌کند. تأثیرپذیری از قرآن را می‌توان فرایندی در بازآفرینی معنا دانست که طی آن، مفاهیم و عناصر بیانی متن قرآنی با موقعیت‌های عاطفی و تجربه‌های فردی و اجتماعی بازنمایی شده در شعر پیوند می‌یابند. بررسی این فرایند، شناسایی واژگان و عبارت‌های قرآنی، تحلیل نحوه ورود آن‌ها به بافت شعر و توضیح کارکردشان در شکل‌گیری مضمون و تصویر را در بر می‌گیرد. اهمیت چنین مطالعه‌ای در آن است که رابطه میان متن قرآنی و شعر را در سطح شواهد مشخص و با توجه به نقش آن‌ها در سازمان‌دهی معنا بررسی می‌کند.

دیوان ابن حداد اندلسی از جمله آثاری است که مطالعه آن می‌تواند چگونگی حضور آموزه‌های دینی در شعر اندلس را روشن سازد. در اشعار او، مفاهیم اخلاقی و دینی در قالب مضامین، تصاویر و ساختارهای زبانی بازنمایی شده‌اند. تحلیل این عناصر امکان بررسی ارتباط میان محتوای دینی و بیان هنری را فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که یک مفهوم اخلاقی چگونه در موقعیت شعری معنا می‌یابد و با عواطف، تصاویر و مناسبات درونی متن ارتباط برقرار می‌کند.

در این زمینه، توجه به فضایی مانند صبر، توکل، زهد، تقوا و عدالت اهمیت دارد؛ زیرا بررسی آن‌ها می‌تواند بخشی از نگرش دینی و اخلاقی بازنمایی شده در شعر ابن حداد را آشکار سازد. برای تحلیل این مفاهیم، لازم است هم حضور آن‌ها در مضامین شعر و هم شیوه بیان و کارکردشان در ساختار هنری بررسی شود. چنین رویکردی، امکان توضیح پیوند میان محتوای اخلاقی و عناصر زبانی و بلاغی شعر را فراهم می‌آورد.

مسئله اصلی پژوهش حاضر، چگونگی بازتاب فضایل دینی در اشعار ابن حداد و نسبت این بازتاب با تأثیرپذیری او از قرآن کریم است. پژوهش می‌کوشد پیوند میان شواهد شعری و آموزه‌های قرآنی را در سطوح معنایی، زبانی، بلاغی و تصویری بررسی کند و نقش این پیوند را در بازنمایی نگرش دینی و اخلاقی در شعر شاعر توضیح دهد. بر این اساس، پرسش‌های پژوهش عبارت‌اند از:

۱. تأثیرپذیری از قرآن کریم در اشعار ابن حداد اندلسی در چه سطوح معنایی، زبانی، بلاغی و تصویری بازتاب یافته است؟
۲. فضایل دینی در اشعار ابن حداد چگونه بازنمایی شده‌اند و پیوند آن‌ها با آموزه‌های قرآنی چه نقشی در شکل‌گیری مضامین و ساختار هنری شعر او دارد؟

پاسخ به این پرسش‌ها می‌تواند به شناخت دقیق‌تر مناسبات میان آموزه‌های دینی و بیان شعری در دیوان ابن حداد کمک کند و زمینه‌ای برای مطالعه چگونگی بازآفرینی مفاهیم قرآنی در شعر اندلس فراهم آورد.

پیشینه پژوهش

دیوان ابن حداد اندلسی در پژوهش‌های مختلف از منظر ویژگی‌های سبکی، ساختارهای بلاغی، تصویرسازی و مضامین شعری بررسی شده است. این مطالعات، هر یک با تمرکز بر بخشی از ظرفیت‌های ادبی دیوان، به شناخت شیوه‌های بیان و سازمان‌دهی معنا در شعر او کمک کرده‌اند. مرور پژوهش‌های مرتبط، علاوه بر معرفی دستاوردهای پیشین، جایگاه و زاویه بررسی پژوهش حاضر را روشن می‌سازد. از جمله این مطالعات می‌توان به آثار زیر اشاره کرد.

مقاله «لتوازی فی شعر ابن حداد الأندلسی»، نوشته ابراهیم منصور محمد الیاسین، در مجله دانشکده ادبیات دانشگاه قاهره، جلد ۷۶، شماره ۲، در سال ۲۰۱۶ منتشر شده است. این پژوهش با رویکردی ساختاری و سبک‌شناختی، پدیده «توازی» را در شعر ابن حداد بررسی می‌کند. نویسنده، کارکرد توازی را در ایجاد هماهنگی موسیقایی، بازنمایی دیدگاه‌ها و تقویت بیان عاطفی و فکری شاعر تحلیل می‌کند. این مطالعه، با بررسی مفهوم توازی در نقد غربی و تطبیق آن بر دیوان ابن حداد، بر ظرفیت‌های ساختاری و

بیانی شعر او تمرکز دارد. ارتباط این پژوهش با موضوع حاضر در توجه به نقش ساختارهای زبانی در انتقال معناست؛ بااین حال، محور پژوهش حاضر، پیوند این شیوه‌های بیان با بازنمایی فضایل دینی و آموزه‌های قرآنی است.

مقاله «الصورة اللونية في شعر ابن الحداد الأندلسي»، نوشته کوفان حسین صالح، در مجله العلوم الأساسية، جلد ۱۷، شماره ۲۵، در سال ۲۰۲۵ منتشر شده است. این پژوهش به بررسی نقش رنگ در تصویرسازی شعر ابن حداد می‌پردازد و آن را عنصری هنری در بازنمایی حالات روحی، عواطف و تخیل شاعر می‌داند. نویسنده، با تحلیل تصاویر رنگی زن و مرد، کاربرد رنگ‌هایی مانند سفید، سیاه، سرخ و سبز را در توصیف چهره، طبیعت، عشق و عواطف بررسی می‌کند. تمرکز مقاله بر جنبه‌های بلاغی و زیبایی‌شناختی تصویرهای رنگی و نقش آن‌ها در شکل‌دهی به تصویر شعری است. پژوهش حاضر نیز به تصویرسازی توجه دارد، اما این عنصر را در ارتباط با مضامین دینی و تأثیرپذیری قرآنی بررسی می‌کند.

مقاله «بنية الشخصية في ديوان ابن الحداد الأندلسي»، نوشته کریمه عبد جمعه، در مجله أبحاث ميسان، جلد ۱۷، شماره ۳۴، در سال ۲۰۲۱ منتشر شده است. نویسنده در این پژوهش، ساختار شخصیت را در دیوان ابن حداد از منظر نقد روایی بررسی کرده و انواع شخصیت‌های ذاتی، واقعی و میراثی و کارکرد آن‌ها را در شکل‌گیری ساختار روایی شعر تحلیل کرده است. این مطالعه بر نحوه حضور شخصیت‌ها و نقش آن‌ها در سازمان‌دهی روایت شعری تمرکز دارد. از این رو، موضوع و زاویه تحلیل آن با پژوهش حاضر که فضایل دینی و پیوند اشعار با آموزه‌های قرآنی را بررسی می‌کند، متفاوت است.

مقاله «ظاهرة الشكوى في شعر ابن حداد الأندلسي، دراسة نفسية»، نوشته نزار السعدي، در مجله الأردنية في اللغة العربية و أدائها، جلد ۱۳، شماره ۳، در سال ۲۰۱۷ منتشر شده است. این پژوهش با رویکرد نقد روان‌شناختی، پدیده شکایت و بازتاب تنش‌ها و آسیب‌های روانی را در شعر ابن حداد بررسی می‌کند. توجه به موقعیت‌های عاطفی شعر، از زمینه‌های ارتباط این مطالعه با پژوهش حاضر است؛ بااین حال، پژوهش حاضر این موقعیت‌ها را در نسبت با ارزش‌ها و فضایل دینی و شیوه بازنمایی آموزه‌های قرآنی تحلیل می‌کند.

پژوهش‌های یادشده بر جنبه‌هایی چون توازی، تصویرسازی رنگی، شخصیت‌پردازی و شکایت در شعر ابن حداد تمرکز دارند. وجه تمایز پژوهش حاضر، بررسی هم‌زمان بازنمایی فضایل دینی و پیوندهای معنایی و بیانی اشعار او با قرآن کریم است. در این پژوهش، مضمون دینی و صورت هنری شعر در ارتباط با یکدیگر مطالعه می‌شوند تا نقش آموزه‌های قرآنی در شکل‌گیری معنا، تصویر و بیان عاطفی روشن شود. بدین ترتیب، پژوهش حاضر می‌کوشد شناخت حاصل از مطالعات پیشین درباره ویژگی‌های هنری دیوان ابن حداد را در زمینه بررسی مضامین دینی و اخلاقی آن گسترش دهد.

مبانی نظری

فضایل دینی در قرآن و شعر اسلامی

فضایل دینی در اندیشه اسلامی، ارزش‌ها و ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری‌ای هستند که با نگرش دینی به انسان و شیوه زندگی او ارتباط دارند (جرجانی، ۱۹۸۳: ۵۴). مفاهیمی مانند صبر، توکل، زهد، تقوا و عدالت، افزون بر جنبه فردی، در تنظیم رفتار، شکل‌دهی به روابط اجتماعی و تبیین نگرش انسان مؤمن به جهان نقش دارند. این مفاهیم در فرهنگ اسلامی، بخشی از معیارهای ارزیابی رفتار و مناسبات انسانی را تشکیل می‌دهند و بررسی بازتاب آن‌ها در آثار ادبی می‌تواند چگونگی حضور ارزش‌های دینی در زبان و تخیل هنری را روشن سازد.

در شعر، مفاهیم اخلاقی و دینی در پیوند با موقعیت‌های عاطفی، تصویرها و شیوه‌های بیان معنا می‌یابند. از این رو، تحلیل یک فضیلت دینی مستلزم توجه به جایگاه آن در بافت شعر است. کاربرد یک مفهوم در اندرز مستقیم، توصیف یک موقعیت یا تصویرسازی، می‌تواند کارکردهای متفاوتی داشته باشد. بررسی این تفاوت‌ها به توضیح نقش مفاهیم دینی در شکل‌گیری معنا و اثرگذاری شعر کمک می‌کند.

در مطالعه دیوان ابن حداد، شناسایی مضامین مرتبط با فضایل دینی و تحلیل شیوه بازنمایی آن‌ها، دو جنبه مرتبط از فرایند بررسی‌اند. نخست، باید حضور مفاهیم موردنظر در شواهد شعری مشخص شود؛ سپس، نقش عناصر زبانی، بلاغی و تصویری در بیان این مفاهیم بررسی شود. پیوند این دو جنبه، امکان تحلیل رابطه میان مضمون اخلاقی و ساختار هنری شعر را فراهم می‌کند. ۲. سطوح تأثیرپذیری قرآنی و بازنمایی فضایل دینی در شعر ابن حداد

پیوند شعر ابن حداد با مفاهیم دینی را می‌توان در نسبت میان مضمون و بیان هنری بررسی کرد. در این زمینه، توجه به نحوه پیوند آموزه‌های دینی با موقعیت‌های عاطفی و زمینه‌های اجتماعی بازنمایی‌شده در شعر اهمیت دارد (درویش، ۱۹۹۸: ۴۵). چنین بررسی‌ای می‌تواند روشن کند که فضایل دینی چگونه در بافت شعر حضور می‌یابند و چه نقشی در شکل‌گیری معنا، تصویر و جهت‌گیری عاطفی آن دارند.

مطالعه تأثیرپذیری قرآنی نیز مستلزم توجه به نحوه بازآفرینی عناصر متن قرآنی در شعر است. واژگان، مفاهیم و شیوه‌های بیان، هنگامی که در بافت شعری قرار می‌گیرند، با مضمون و موقعیت آن ارتباط پیدا می‌کنند. بنابراین، تحلیل شواهد باید هم پیوند آن‌ها با آیات قرآن و هم کارکردشان را در متن شعر مورد توجه قرار دهد. در این پژوهش، تأثیرپذیری از قرآن در دو سطح بررسی می‌شود:

۱. تأثیرپذیری لفظی و معنایی: در این سطح، کاربرد واژگان و عبارت‌های قرآنی، اقتباس‌های مستقیم و بازتاب مفاهیم قرآنی در مضمون شعر بررسی می‌شود. توجه به بافت کاربرد این عناصر، امکان توضیح نقش آن‌ها در بیان فضایل دینی و ارتباطشان با مضمون کلی شعر را فراهم می‌کند. در بررسی شواهد، نحوه ورود عناصر قرآنی به کلام شاعر و ارتباط آن‌ها با موقعیت شعری مورد توجه قرار می‌گیرد.

۲. بازآفرینی ساختاری و تصویری: در این سطح، نقش مفاهیم و شیوه‌های بیان قرآنی در شکل‌گیری ساختارهای بلاغی، استعاره‌ها و تصاویر شعری تحلیل می‌شود. بررسی این سطح، امکان مطالعه چگونگی بازآفرینی آموزه‌های قرآنی در ساختار هنری شعر را فراهم می‌کند (درویش، ۱۹۹۸: ۴۸). در این زمینه، ارتباط میان تصویر، مضمون دینی و جهت‌گیری عاطفی شعر اهمیت دارد؛ زیرا این عناصر در کنار یکدیگر، شیوه بیان و انتقال معنا را شکل می‌دهند.

این دو سطح، جنبه‌هایی مرتبط از تأثیرپذیری قرآنی را در بر می‌گیرند و ممکن است در یک شاهد شعری به صورت هم‌زمان حضور داشته باشند. بررسی آن‌ها مبنای تحلیل رابطه میان فضایل دینی، مضامین قرآنی و شیوه‌های بیان هنری در شواهد منتخب از دیوان ابن حداد خواهد بود. هدف این تحلیل، توضیح نحوه حضور آموزه‌های قرآنی در شعر و نقش آن‌ها در بازنمایی مفاهیم اخلاقی و دینی است.

تحلیل یافته‌ها

در این بخش از مقاله که به تحلیل اشعار ابن حداد بر اساس چارچوب نظری می‌پردازد، تلاش شده است که موضوعات متفاوت مطرح شده در شعر شاعر استخراج شود و با بیان آیات قرآن، تأثیر پذیری وی مورد بررسی قرار داده شود.

الف) صبر و استقامت

صبر یکی از بنیادی‌ترین و والاترین فضایل اخلاقی و دینی در قرآن کریم است که در آیات فراوان، به عنوان نشانه ایمان راستین، عامل رستگاری و مایه تقرب به خداوند معرفی شده است. قرآن، انسان مؤمن را در رویارویی با دشواری‌ها، به بردباری، پایداری و حفظ امید فرامی‌خواند و صبر را نیرویی معنوی برای عبور از بحران‌ها می‌داند. از همین رو، خداوند می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾ (بقره: ۱۵۳). در این آیه، صبر نه تنها وسیله‌ای برای تحمل رنج، بلکه ابزاری برای استعانت و پیوند با قدرت الهی معرفی شده است؛ به گونه‌ای که معیت و یاری خداوند در کنار صابران قرار می‌گیرد.

این مفهوم در شعر ابن حداد نیز حضوری برجسته و معنادار دارد. او صبر را حالتی منفعل و ناشی از تسلیم در برابر سختی‌ها نمی‌داند، بلکه آن را نیرویی فعال برای مقاومت، امیدواری و استمرار حیات انسانی در برابر نامایمات روزگار تلقی می‌کند. شاعر با

بهره‌گیری از تجربه زیسته انسان و تأمل در بی‌ثباتی دنیا، مخاطب را به شکیبایی و اعتماد به فرجام نیک دشواری‌ها دعوت می‌کند. چنان‌که در بخشی از یک قصیده می‌گوید:

إِنْ كَانَ عَظْمُ الرُّزْءِ أَصْبَحَ كَافِرًا بِتَجَلُّدٍ لَا تُمَسِّ إِلَّا مُؤْمِنًا
صَبْرًا وَإِنْ جَلَّ الْمُصَابُ، وَسَلْوَةٌ فَإِلَيْهِمَا حَكَمَ الْحِجَى أَنْ تُرْكَنَا
وَالدَّهْرُ أَهْوَنُ أَنْ يَجِيءَ بِحَادِثٍ لَمْ يُثْنِهِ حُسْنُ التَّجَلُّدِ أَهْوَنًا
فَلَيْنَ صَبَرْتَ فَإِنَّ فَضْلَكَ بَاهِرٌ وَلَيْنَ حَزَنْتَ فَحُكْمُهُ أَنْ تَحْزَنَّا

(ابن حداد، ۱۹۹۰: ۲۸۴)

(=) اگر بزرگی این مصیبت، انسان را به کفر (یعنی نومیدی و بی‌تابی) بکشاند، تو با شکیبایی و استواری چنان باش که شب را جز در حال ایمان و استقامت به پایان نبری. صبر پیشه کن، هرچند مصیبت بزرگ و سنگین باشد، و دل را به تسلی آرام ساز؛ زیرا خرد حکم می‌کند که به این دو (صبر و تسلی) پناه ببریم. روزگار خوارتر از آن است که حادثه‌ای پدید آورد که نیکویی بردباری نتواند آن را سبک‌تر و آسان‌تر گرداند. پس اگر شکیبایی کنی، فضیلت و بزرگواری تو آشکار و درخشان خواهد شد؛ و اگر اندوهگین شوی، مقتضای چنین مصیبتی آن است که اندوهگین باشی.)

در این ابیات، شاعر با اشاره به ناپایداری احوال دنیا، صبر را راهبردی عقلانی و ایمانی برای مواجهه با تحولات زندگی معرفی می‌کند. او بر این باور است که سختی‌ها پایدار نیستند و هر رنجی سرانجام به گشایش و آرامش می‌انجامد. این نگرش، بازتابی روشن از آموزه قرآنی امید در دل سختی‌هاست؛ همان حقیقتی که در آیه مشهور سوره انشراح بیان شده است:

﴿فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا﴾ (انشراح: ۵).

تحلیل تطبیقی این دو متن نشان می‌دهد که ابن حداد توانسته است مفهوم قرآنی صبر را در قالبی شاعرانه و متناسب با تجربه انسانی بازآفرینی کند. وی بدون فاصله گرفتن از چارچوب معنایی قرآن، آموزه‌ای دینی را به زبانی عاطفی و ادبی منتقل ساخته و از رهگذر تصویرسازی شاعرانه، به آن بُعدی انسانی و ملموس بخشیده است. بدین ترتیب، شعر او نمونه‌ای از تأثیر عمیق مفاهیم قرآنی بر ادبیات عربی و پیوند میان حکمت دینی و بیان هنری به شمار می‌آید.

ب) توکل

توکل یکی از مهم‌ترین فضایل اخلاقی و اعتقادی در قرآن کریم است که به معنای اعتماد قلبی به خداوند، تکیه بر قدرت و حکمت او و واگذاری فرجام امور به مشیت الهی تعریف می‌شود. قرآن کریم، توکل را نشانه ایمان حقیقی و از ویژگی‌های مؤمنان راستین می‌داند؛ زیرا انسان متوکل، در میان دشواری‌ها و آشفتگی‌های زندگی، آرامش خود را از اعتماد به خداوند به دست می‌آورد، نه از تکیه بر عوامل ناپایدار دنیوی. از همین رو خداوند می‌فرماید: ﴿وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ (مائده: ۲۳).

معنای توکل در شعر ابن حداد اندلسی از خلال واژگان و مواضعی آشکار می‌شود که بر قناعت، تسلیم و یقین به حکمت الهی دلالت دارند. او توکل را نه به عنوان اصطلاحی دینی و به صورت مستقیم، بلکه در قالب تجربه‌ای روان‌شناختی و فلسفی مطرح می‌کند. از دیدگاه وی، انسان در برابر حکم روزگار قرار دارد و در پس رخدادهای ظاهری، حکمتی الهی و پنهان نهفته است. همچنین او قناعت را راهی برای رهایی از وابستگی و دل‌بستگی به صاحبان قدرت، جاه و مقام می‌داند.

وی در بیان یقین و تسلیم در برابر مشیت خداوند می‌سراید:

تَيَقَّنَ أَنَّ اللَّهَ أَكْرَمُ جِيرَةٍ فَأَزْمَعَ عَنْ دَارِ الْفَنَاءِ رَحِيلًا
وَلَمْ أَرْأَ نَسَا بَعْدَهُ صَارَ وَحْشَةً وَبَرَدًا عَلَى الْأَكْبَادِ صَارَ غَلِيلًا

(بوابة الشعراء ۲۰۱۳)

(=) یقین کرد که همسایگی خداوند گرامی‌تر و ارجمندتر است، پس عزم کوچ از سرای فنا و ناپایداری کرد. پس از او هیچ انس و آرامشی ندیدم که به وحشت بدل شده باشد، و هیچ خنکای دل و جانی ندیدم که به سوز و التهاب مبدل نگشته باشد.)

در این ابیات، یقین سرچشمه آرامش درونی و اطمینان قلبی معرفی شده است. شاعر بر این نکته تأکید می‌کند که کسی که امور خود را به خداوند واگذار کند، هرگز دچار خسران و ناامیدی نخواهد شد. این معنا با آموزه قرآنی اعتماد مطلق به خداوند هماهنگی کامل دارد؛ چنان‌که قرآن کریم می‌فرماید: ﴿وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ﴾ (طلاق: ۳). در این آیه، خداوند خود را برای انسان متوکل کافی می‌داند و بدین‌وسیله، بالاترین مرتبه امنیت و آرامش روحی را برای مؤمن ترسیم می‌کند.

در جای دیگری در بیان تسلیم در برابر حکم خداوند می‌گوید:

الدَّهْرُ لَا يَنْفَكُ مِنْ حَدَثَانِهِ وَالْمَرْءُ مُنْقَادٌ لِحُكْمِ زَمَانِهِ
فَدَعَ الزَّمَانَ فَإِنَّهُ لَمْ يَعْتَمِدْ بِجَلَالِهِ أَحَدًا وَلَا بِهَوَانِهِ
كَالْمُزْنِ لَمْ يَخْصُصْ بِنَافِعِ صَوْبِهِ أَفْقًا وَلَمْ يَخْتَرْ أَدَى طُوفَانِهِ
لَكِنْ لِبَارِيهِ بَوَاطِنُ حِكْمَةٍ فِي ظَاهِرِ الْأَضْدَادِ مِنْ أَكْوَانِهِ
(ابن حداد، ۱۹۹۰: ۳۰۱)

(-روزگار خالی از حوادث نیست و انسان نیز تابع حوادث است. پس زمانه را رها کن، چرا که به آن اعتمادی نیست نه به جلالش و نه به ذلت خواریش. (قانون روزگار) همچون ابری است که برمنطقه ای میبارد بموجب آن حاصل خیزی درانجاست و درمنطقه ای دیگر آن بارش ضرر و خسران است. اما کنه و ذات حکم خداوند بالانچه بین کاینات است خلاف هم میباشد). در این ابیات، ابن حداد اندلسی نگاهی حکمی و توکل‌آمیز به زندگی ارائه می‌کند. او بر این باور است که حوادث و دگرگونی‌های روزگار گریزی‌ناپذیرند و همه انسان‌ها، از لحظه تولد، در معرض آنها قرار دارند. از نظر شاعر، روزگار در بخشیدن نعمت یا وارد کردن رنج میان افراد تبعیضی قائل نمی‌شود؛ همان‌گونه که باران ابرها سود و زیان خود را به گروه خاصی اختصاص نمی‌دهد. با این حال، آنچه در ظاهر جهان به صورت تضادها، نابرابری‌ها و دگرگونی‌ها دیده می‌شود، در حقیقت بر پایه حکمتی الهی استوار است که در پس پدیده‌ها نهفته است. از این رو، شاعر مخاطب را به پذیرش حوادث، اعتماد به تدبیر خداوند و آرامش در برابر فراز و نشیب‌های زندگی فرامی‌خواند.

تحلیل تطبیقی این دو متن نشان می‌دهد که ابن حداد توانسته است مفهوم قرآنی توکل را از سطح یک آموزه صرفاً اعتقادی، به تجربه‌ای انسانی و شاعرانه تبدیل کند. او با زبانی ساده، روان و تأثیرگذار، مفهومی عمیق و معنوی را در قالب تصویرهای ادبی بیان کرده و از رهگذر شعر، آموزه قرآنی را به احساس و تجربه زیسته انسان نزدیک ساخته است. از این منظر، شعر ابن حداد را می‌توان نمونه‌ای روشن از تأثیرپذیری ادبیات اندلسی از مفاهیم اخلاقی و معنوی قرآن کریم دانست؛ مفاهیمی که در شعر او نه تنها جنبه تعلیمی، بلکه بُعدی عاطفی و هنری نیز یافته‌اند.

ج) زهد و بی‌اعتنایی به دنیا

قرآن کریم نگاهی واقع‌گرایانه و درعین‌حال هشداردهنده به حیات دنیوی دارد. در این نگرش، دنیا جایگاه گذر و آزمون انسان است، نه سرای ماندگار و مقصد نهایی او. از این رو، قرآن بارها انسان را از دل‌بستگی افراطی به مظاهر فریبنده دنیا برحذر می‌دارد و بر ناپایداری لذت‌ها و زینت‌های آن تأکید می‌کند. چنان‌که می‌فرماید: ﴿وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ﴾ (آل عمران: ۱۸۵). در این آیه، زندگی دنیا کالایی فریبنده و ناپایدار معرفی شده است که انسان را ممکن است از حقیقت جاودانه و حیات اخروی غافل سازد.

این نگرش قرآنی در شعر ابن حداد نیز بازتابی آشکار دارد. شاعر با بهره‌گیری از زبانی اندرزگونه و درعین‌حال سرشار از تصویرهای شاعرانه، دنیا را جلوه‌ای زودگذر و فریبنده توصیف می‌کند و مخاطب را به قناعت و دل‌نیستن به لذت‌های ناپایدار آن فرا می‌خواند. او می‌گوید:

لَزِمْتُ قَنَاعَتِي وَقَعَدْتُ عَنْهُمْ فَلَسْتُ أَرَى الْوَزِيرَ وَلَا الْأَمِيرَ
وَكُنْتُ سَمِيرَ أَشْعَارِي سَفَاهًا فَعُدْتُ لِفَلْسَفِيَّاتِي سَمِيرًا
(ابن حدّاد، ۱۹۹۰: ۲۲۰)

(- قناعت پیشه ساختم و از آنها دوری گزیدم و بعد از آن نه وزیری دیدم و نه امیری. شب زنده دار شعرهایم بودم پس برای فلسفیّاتم شب زنده دارشدم)

شاعر در بیت اول می‌گوید که به قناعت خویش پایبند شده، از مردم (یا دنیاپرستان) کناره‌گیری کرده است و دیگر نیازی نمی‌بیند که به دیدار وزیر یا امیر برود؛ این یعنی او استقلال روحی خود را به ثمن بخشِ تقرب به شاهان و حاکمان نمی‌فروشد. در بیت دوم، او می‌گوید: پیش از این از روی سفاکت و بی‌خردی همدم و مونس اشعارم بودم، اما اکنون تغییر مسیر داده و طوری زندگی می‌کند که فلسفه و حکمتش، همدم و همراه راستین او باشد. در مجموع، این دو بیت نشان‌دهنده یک تحول درونی عمیق هستند که در آن شاعر از مدح، ستایش دیگران و همنشینی با اهل دنیا دست شسته و به آرامش، تفکر فلسفی و غنای درونی حاصل از قناعت پناه برده است.

ابن حدّاد در این اشعار، موضع خود را نه به معنای زهد عامیانه، بلکه به عنوان نوعی قناعتِ آگاهانه، حفظ عزت نفس و استقلال روحی مطرح می‌کند. از نگاه او، کمال و سعادت حقیقی در کناره‌گیری از تملقِ حاکمان (وزیر و امیر) و بریدن از همنشینی با انسان‌های بی‌خرد است. او با تغییر مسیر از سرودن اشعارِ همدم با سفاکت به سمت انس گرفتن با فلسفه و حکمت درونی خویش، نشان می‌دهد که ارزش واقعی انسان در غنای فکری و رهایی از وابستگی به صاحبان قدرت و ثروت نهفته است، نه دست‌آویز قرار دادن دنیا برای تقرب به اهل جاه.

تحلیل تطبیقی میان آیات قرآن و شعر ابن حدّاد نشان می‌دهد که شاعر توانسته است آموزه قرآنی زهد و بی‌اعتنایی به دنیا را در قالبی ادبی و احساسی بازآفرینی کند. او با استفاده از تصویرهای ملموس و زبان شاعرانه، مفهومی اخلاقی و دینی را به تجربه‌ای انسانی و تأثیرگذار تبدیل کرده و بدین‌وسیله، پیوند عمیق میان ادب اندلسی و معارف قرآنی را به‌خوبی نمایان ساخته است.

(د) تقوا در برخورد با دشمن و در رابطه با معشوق

تقوا در قرآن کریم به عنوان یکی از بنیادی‌ترین و محوری‌ترین فضایل دینی معرفی شده و معیار برتری انسان‌ها در پیشگاه الهی دانسته شده است. در نگرش قرآنی، ارزش انسان نه در جایگاه اجتماعی، ثروت یا قدرت، بلکه در میزان آگاهی اخلاقی، خودکنترلی و پایبندی او به حدود الهی سنجیده می‌شود. از همین‌رو، قرآن کریم صریحاً معیار کرامت انسانی را تقوا معرفی می‌کند: ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾ (حجرات: ۱۳). این آیه، تقوا را به عنوان جوهره کرامت انسانی و عامل تمایز حقیقی میان انسان‌ها مطرح می‌کند و آن را به سطحی فراتر از یک رفتار فردی، یعنی یک نظام اخلاقی پایدار ارتقا می‌دهد.

تقوا در این چارچوب، نوعی خودآگاهی اخلاقی و مراقبت دائمی انسان از رفتار، نیت و انتخاب‌های خود در برابر لغزش‌های فردی و اجتماعی است. انسان متقی، در واقع انسانی است که همواره خود را در محضر الهی می‌بیند و همین حضور آگاهانه، رفتار او را در مسیر اعتدال و مسئولیت‌پذیری هدایت می‌کند. از این‌رو، تقوا در ادبیات اسلامی جایگاهی ممتاز دارد و به عنوان ستون اصلی حیات اخلاقی انسان شناخته می‌شود.

این مفهوم در شعر ابن حدّاد اندلسی نیز حضوری برجسته و معنادار دارد، با این تفاوت که شاعر آن را نه در قالب مفهومی انتزاعی و صرفاً تعلیمی، بلکه در بستر تجربه زیسته انسانی و در پیوند با نقد دنیا و قدرت بازنمایی می‌کند. در نگاه او، ناپایداری جاه، مقام و لذت‌های دنیوی، ضرورت تکیه بر تقوا را دوچندان می‌سازد؛ زیرا تنها تقواست که می‌تواند انسان را در برابر لغزش‌ها و دگرگونی‌های روزگار حفظ کند. او در یکی از ابیات خود می‌گوید:

رَاعَيْتَ تَقْوَاكَ حَتَّى فِي جَزَائِهِمْ وَمَا رَعَوْا مَا تَرَاعِيهِ وَلَا كَلَّوْا
(ابن حدّاد، ۱۹۹۰: ۱۲۵)

(تو حتی در هنگام جزا دادن و انتقام نیز تقوای خود را رعایت کردی، اما آنان نه آنچه را تو رعایت می‌کنی پاس داشتند و نه حرمت و عهدی نگاه داشتند).

یعنی شاعر، مخاطب را به اوج اخلاق می‌رساند که در موقع قدرت و مجازات هم از حدود الهی خارج نشده و عدالت و پرهیزگاری را حفظ کرده است، در حالی که طرف مقابل نه وفادار به اصول اخلاقی بوده و نه حرمت‌ها را پاس داشته است. این معنا با آیات متعددی از قرآن هم‌خوانی دارد؛ از جمله آیهی ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ﴾ (نحل: ۹۰) که عدالت و نیکویی را معیار رفتار قرار می‌دهد، و نیز ﴿وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ﴾ (نحل: ۱۲۶) که حتی در مجازات نیز به رعایت حد و عدم تجاوز فرمان می‌دهد. همچنین آیه ﴿وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاَنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا ۚ اَعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ﴾ (مائده: ۸) دقیقاً بر همین مضمون تأکید دارد که دشمنی نباید انسان را از عدالت و تقوا خارج کند. بنابراین، بیت در حقیقت ستایشی است از کسی که در سخت‌ترین موقعیت‌ها نیز تقوا و عدالت قرآنی را ترک نکرده، برخلاف دیگران که از حدود اخلاقی و الهی عبور کرده‌اند. ابن حداد در جای دیگری از دیوان می‌گوید:

أَهْلٌ بِأَشْوَاقِي إِلَيْهَا وَأَتَقِي شَرَائِعَهَا فِي الْحَبِّ حَقَّ تَقَاتِهَا

(ابن حداد، ۱۹۹۰: ۱۶۴)

(با تمام ذوق و شوقم به سوی یار می‌روم، عشقی که بی قید و بند نیست و شریعتش را حفظ می‌کنم). این بیت بیانگر حال عاشقی است که از یک سو با شوق شدید به محبوب رو می‌آورد (أَهْلٌ بِأَشْوَاقِي إِلَيْهَا) و از سوی دیگر در عشق، نوعی پرهیز و مراقبت اخلاقی و درونی دارد (وَأَتَقِي شَرَائِعَهَا فِي الْحَبِّ حَقَّ تَقَاتِهَا)، یعنی عشق او بی‌قید و رها نیست بلکه همراه با تقوا و رعایت حدود است. این معنا به خوبی با منطق قرآنی «تقوا در نهایت توان» پیوند دارد، آنجا که می‌فرماید: ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ﴾ (آل عمران: ۱۰۲)، یعنی خدا را آن گونه که شایسته تقواست پرهیز کنید. همچنین قرآن در توصیف رابطه محبت حقیقی، عشق راستین را در پیوند با اطاعت و پیروی قرار می‌دهد: ﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ﴾ (آل عمران: ۳۱). و نیز ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ﴾ (بقره: ۱۶۵) نشان می‌دهد که محبت مؤمنانه با شدت احساس همراه است اما در چارچوب ایمان و تقوا معنا می‌یابد. بنابراین، بیت بازتاب نوعی عشق آگاهانه و مهار شده است که در آن شوق و پرهیز هم‌زمان حضور دارند؛ عشقی که از مرزهای اخلاقی و «شرایع» خارج نمی‌شود و با الگوی قرآنی پیوند محبت و تقوا هم‌سو است. تحلیل این بیت نشان می‌دهد که ابن حداد، مفهوم قرآنی تقوا را از سطح یک دستور اخلاقی به سطحی روان‌شناختی و وجودی ارتقا می‌دهد. در نگاه او، تقوا صرفاً مجموعه‌ای از بایدها و نبایدها نیست، بلکه نیرویی درونی است که انسجام شخصیت انسان را تضمین کرده و او را در برابر تلاطم‌های درونی و بیرونی پایدار نگه می‌دارد. این نوع بازآفرینی مفاهیم قرآنی، از مهم‌ترین ویژگی‌های سبک فکری و اخلاقی شاعر به‌شمار می‌آید و نشان می‌دهد که چگونه مفاهیم دینی در شعر او به تجربه‌ای زنده، انسانی و قابل لمس تبدیل می‌شوند.

هـ) ستایش اراده و همت والا

شاعر در جای دیگری از دیوان و هنگام توصیف فضایل ممدوح، به بلند همتی و اراده او می‌پردازد و آن را سبب ناامیدی دشمنان و موجب آرامش ملت می‌داند:

وَهْمَةٌ فَوْقَ مَا ظَنَّ الْعُدَاةُ بِهِ وَالْقَوْمُ آمَنَةٌ إِنْ أَمَكَنَ الْعَوَا

(ابن حداد، ۱۹۹۰: ۱۲۶)

(همت و اراده‌ای بالاتر از تصور عداةٔ نزدشان است. و قوم پیرویی کننده از گمراهی به امنیت دست نمی‌یابند). در این بیت، شاعر از همت بلند و اراده‌ای نیرومند سخن می‌گوید که فراتر از آن چیزی است که دشمنان (الْعُدَاة) درباره او گمان می‌برند: «وَهْمَةٌ فَوْقَ مَا ظَنَّ الْعُدَاةُ بِهِ». دشمنان توانایی، استقامت و جایگاه او را کمتر از واقعیت می‌پندارند، اما او با عزمی

راسخ از حدّ تصورات آنان فراتر می‌رود. در مصراع دوم، شاعر دشمنان یا مردم سستاراده را چنین توصیف می‌کند که تا زمانی که راه گمراهی و پیروی از هوا و هوس برایشان فراهم باشد، خود را در امنیت و آسایش می‌بینند: «وَالْقَوْمُ آمَنَةٌ إِنْ أَمَكْنَ الْغَوَى». بدین ترتیب، میان شخصیت آرمانی صاحب همت و گروهی که در دام غفلت و گمراهی گرفتارند، تقابل ایجاد می‌شود. این معنا با آموزه‌های قرآنی هماهنگ است؛ از یک سو قرآن مؤمنان را به عزم، استقامت و بلندهمتی فرا می‌خواند: ﴿فَاسْتَقِمُّ كَمَا أُمِرْتَ﴾ (هود: ۱۱۲)، و از سوی دیگر از امنیت کاذب در برابر گمراهی برحذر می‌دارد: ﴿أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ؟ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ﴾ (اعراف: ۹۹). بنابراین، بیت ستایشگر اراده‌ای است که از محاسبات دشمنان فراتر می‌رود و در برابر آن، غفلت و احساس امنیت ناشی از پیروی از گمراهی را نکوهش می‌کند.

(و) عزت نفس

در بیان عزت نفس و اهمیت آن شاعر به شکلی غیر مستقیم و در عباراتی هجوآمیز، این سبیه اخلاقی را مورد تاکید قرار می‌دهد و در ابیات زیر این گونه می‌سراید:

يا طالبَ المعروفِ دُونَكَ فَاتْرُكْ دَارَ المَرِيَّةِ وَارْضِ ابْنَ صُمَادِحِ
رَجُلٌ إِذَا أَعْطَاكَ حَبَّةَ خَرْدَلٍ أَلْقَاكَ فِي قَيْدِ الْأَسِيرِ الطَّائِحِ
لَوْ قَدْ مَضَى لَكَ عُمُرُ نُوحٍ عِنْدَهُ لَا فَرْقَ بَيْنَكَ وَالْبَعِيدِ النَّازِحِ
(ابن حدّاد، ۱۹۹۰: ۱۸۴)

(اگر در پی نیکی و بخشش هستی، سرزمین او را ترک کن؛ زیرا او چنان بخیل و منت‌گذار است که اگر به کسی حتی به اندازه یک دانه خردل عطا کند، او را زیر بار منت و وابستگی می‌برد، گویی در بند اسارتش گرفتار شده است. اگر به اندازه عمر نوح نزد او زندگی کنی، باز هم میان تو و یک بیگانه دوردست تفاوتی نخواهد بود).

ابن حدّاد در این ابیات با لحنی اندرزگونه و تحذیرآمیز، طالبان حاجت و احسان را به عزت نفس و صیانت از کرامت خویش فرا می‌خواند و به آنان هشدار می‌دهد که از پناه بردن به افراد فرومایه و منت‌گذار (مانند ابن صمادح) خودداری کنند؛ چرا که این گونه افراد حتی اگر به اندازه یک «حبه خردل» (دانه ناچیز) به کسی ببخشند، با منت نهادن و به رخ کشیدن آن، شخص حاجتمند را مانند یک اسیر سرگشته و بی‌اختیار در بند خویش می‌کشند و ارزش این بخشش اندک را با نابود کردن عزت نفس او از بین می‌برند. این مفهوم عمیقاً با آموزه‌های قرآنی همخوانی دارد، آنجا که خداوند متعال در آیه ۲۶۳ سوره بقره می‌فرماید: ﴿قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَدَى ۖ وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ﴾ (گفتار پسندیده و گذشت، بهتر از صدقه‌ای است که آزاری به دنبال داشته باشد؛ این آیه و شعر مذکور هر دو بر این حقیقت استوارند که حفظ حرمت، کبریا و آزادی انسان، بسیار ارزشمندتر از هرگونه احسان و مال آمیخته به خواری و فرومایگی است.

در ابیات فوق، شاعر با لحنی هجوآمیز و انتقادی، مخاطب را از امید بستن به «ابن صمادح» باز می‌دارد و می‌گوید: اگر در پی نیکی و بخشش هستی، سرزمین او را ترک کن؛ زیرا او چنان بخیل و منت‌گذار است که اگر به کسی حتی به اندازه یک دانه خردل عطا کند، او را زیر بار منت و وابستگی می‌برد، گویی در بند اسارتش گرفتار شده است. سپس در مبالغه‌ای شاعرانه می‌افزاید که اگر به اندازه عمر نوح نزد او زندگی کنی، باز هم میان تو و یک بیگانه دوردست تفاوتی نخواهد بود؛ یعنی نه به دوستی پایبند است و نه حق مصاحبت طولانی را می‌شناسد. مضمون این ابیات با تعالیم قرآنی درباره ارزش انفاق بی‌منت و نکوهش بخل پیوند دارد؛ چنان که قرآن می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَدَى﴾ (بقره: ۲۶۴)، یعنی صدقات خود را با منت و آزار باطل نکنید. همچنین درباره بخیلان می‌گوید: ﴿الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ﴾ (نساء: ۳۷). بنابراین، شاعر نه صرفاً کم‌بخشی، بلکه بخششی را نکوهش می‌کند که با تحقیر، منت‌گذاری و فقدان جوانمردی همراه باشد؛ امری که در اخلاق قرآنی ارزشی ندارد و حتی می‌تواند از بخل آشکار نیز ناپسندتر شمرده شود.

ز) ستایش بردباری و بخشش

در ابیات زیر، شاعر میان دو تجربه متضاد تقابل برقرار می‌کند: نخست، رنج عشق و خواری عاشق در برابر معشوق، و دوم، کرم و بزرگواری ممدوح. او می‌گوید عشق شما مرا به خواری و سختی کشانده است و این شگفت نیست، زیرا شأن عاشق آن است که در برابر محبوب خاضع و فرمانبردار گردد: «عِزُّ الصَّبِّ أَنْ يَتَعَبَّدَا». سپس در قالب طنزی تلخ می‌افزاید که اگر کسی خواهان رنج، محرومیت و تیره‌بختی است، کافی است دل در گرو «سُلیمی» و «مَهْدَد» نهد؛ اما اگر در پی نیکی، احسان و کامیابی است، باید به سوی محمد بن معن روی آورد. در ادامه، شاعر حلم و بردباری ممدوح را می‌ستاید و آن را چنان عظیم می‌داند که اگر حلم او در میان آتش نیز قرار گیرد، آتش نتواند شعله‌ور شود و بر آن غلبه کند:

لَقَدْ سَامَنِي هُونًا وَخَسْفًا هَوَاكُمُ وَلَا عَرَوْ عِزُّ الصَّبِّ أَنْ يَتَعَبَّدَا
إِذَا شِئْتَ تَنْكِيلًا وَتَنْكِيدَ عَيْشَةٍ فَحَسْبُكَ أَنْ تَهْوَى سُلَيْمِي وَمَهْدَا
وَإِنْ تَبَغَّ إِحْسَانًا وَإِحْمَادَ مَقْصَدٍ فَحَسْبُكَ أَنْ تَلْقَى أَبْنَ مَعْنٍ مُحَمَّدَا
حَلِيمٌ وَقَدْ خَفَّتْ حُلُومٌ، فَلَوْ سَرَى يَغْنُصُ نَارَ حِلْمُهُ مَا تَصْعَدَا
(ابن حداد، ۱۹۹۰: ۱۸۴)

(او مرا خوار و ذلیل کرده و تو را فریب داده است. جای تعجب نیست که جوان آنقدر به خود مغرور است که خود را میپرسد. اگر او شروع کننده آزار و اذیت باشد او زنده خواهد ماند. همین که در معرض خطر نباشی برایت کافیت. اگر به دنبال احسان و کامیابی هستی باید به سمت محمد بن معن روی آوری. او حلیم و بردبار است من از حلیم میترسم. که اگر بردباری او در میان آتش قرار گیرد آتش نمیتواند شعله ور شود و بر آن غلبه کند).

این مضامین با آموزه‌های قرآنی درباره فضیلت احسان و حلم هماهنگ است. قرآن نیکوکاران را می‌ستاید: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ﴾ (بقره: ۱۹۵)، و یکی از صفات برجسته بندگان شایسته را فروبردن خشم و گذشت از مردم می‌داند: ﴿وَالْكَافِرِينَ﴾ (آل عمران: ۱۳۴). همچنین در وصف برخی پیامبران، از جمله ابراهیم، تعبیر «حَلِيم» به کار رفته است (توبه: ۱۱۴). از این رو، شاعر با بهره‌گیری از ارزش‌های اخلاقی مورد تأکید قرآن، ممدوح را نمونه‌ای از احسان، کرم و بردباری معرفی می‌کند و او را در نقطه مقابل رنج و سختی‌ای قرار می‌دهد که از عشق زمینی حاصل می‌شود.

بررسی فضایل دینی در شعر ابن حداد اندلسی نشان می‌دهد که قرآن کریم نه تنها منبع الهام معنایی، بلکه چارچوبی معرفتی برای شکل‌دهی به جهان‌بینی شاعر بوده است. مفاهیمی چون صبر، توکل، زهد، تقوا، اراده، عزت نفس و بردباری در شعر او به صورت شبکه‌ای به هم پیوسته و منسجم ظاهر می‌شوند و منظومه‌ای اخلاقی و فکری را شکل می‌دهند که از انسجام درونی بالایی برخوردار است.

ویژگی برجسته شعر ابن حداد در این زمینه، پرهیز از بیان مستقیم و خطابی آموزه‌های اخلاقی و حرکت به سوی بازآفرینی هنری و تصویری آن‌هاست. او مفاهیم قرآنی را در بستر تجربه انسانی، نقد اجتماعی و تصویرسازی شاعرانه بازمی‌سازد و بدین سان، پیوندی زنده و ارگانیک میان متن قرآن و زبان شعر برقرار می‌کند. نتیجه این فرایند، شکل‌گیری فضایل دینی به صورت مفاهیمی پویا، اثرگذار و قابل لمس است که از سطح نظری فراتر رفته و به تجربه‌ای زیباشناختی و انسانی تبدیل می‌شوند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی بازتاب فضایل دینی در اشعار ابن حداد اندلسی و تبیین میزان تأثیرپذیری او از قرآن کریم، نشان داد که قرآن نه تنها منبع الهام معنایی برای این شاعر است، بلکه به مثابه چارچوبی معرفتی، ارزشی و جهان‌بینانه در سامان‌دهی اندیشه و زبان شعری او عمل کرده است. در این چارچوب، مفاهیمی چون صبر، توکل، زهد، تقوا و عدالت، به صورت عناصر پراکنده و منفرد ظاهر نمی‌شوند، بلکه در قالب منظومه‌ای منسجم، درهم‌تنیده و نظام‌مند، ساختار فکری و اخلاقی شعر او را شکل می‌دهند و به آن انسجام درونی می‌بخشند.

تحلیل تطبیقی ابیات ابن حدّاد با آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که شاعر بیش از آنکه به اقتباس لفظی و نقل مستقیم گرایش داشته باشد، به بازآفرینی مفهومی و هنری آموزه‌های قرآنی توجه کرده است. او مفاهیم دینی را در بستر تجربه انسانی، تأملات اخلاقی، نقد اجتماعی و تصویرسازی‌های شاعرانه بازمی‌سازد و بدین‌وسیله، پیوندی زنده، پویا و خلاق میان متن مقدس و زبان شعر برقرار می‌کند. این رویکرد سبب می‌شود که شعر او از سطح موعظه‌های مستقیم و خطابی فراتر رود و فضایل دینی را به تجربه‌ای زیسته، تأثیرگذار و اقناعی برای مخاطب تبدیل کند.

بررسی فضیلت صبر نشان داد که ابن حدّاد این مفهوم را به‌عنوان کنشی آگاهانه، فعال و راهبردی در مواجهه با بی‌ثباتی‌ها و دگرگونی‌های روزگار تصویر می‌کند؛ برداشتی که با نگاه قرآن کریم به صبر به‌عنوان زمینه‌ساز نصرت و معیت الهی هم‌خوانی کامل دارد. در همین راستا، توکل در شعر او نه صرفاً یک توصیه اخلاقی، بلکه سرچشمه‌ای برای آرامش درونی، ثبات روانی و رهایی از اضطراب ناشی از دلبستگی به متاع ناپایدار دنیا است. زهد نیز در شعر او به‌مثابه نوعی آگاهی انتقادی نسبت به ناپایداری جهان و ترجیح ارزش‌های پایدار اخروی فهم می‌شود، نه به‌معنای ترک افراطی زندگی یا انزوا از آن.

از سوی دیگر، تقوا در شعر ابن حدّاد به‌عنوان محور انسجام اخلاقی انسان و معیار سنجش رفتار فردی و اجتماعی مطرح می‌شود؛ مفهومی که با تأکید قرآن بر نقش هدایت‌گر تقوا در زندگی انسان هماهنگ است. عدالت نیز در نظام فکری شاعر، کارکردی اجتماعی و انتقادی می‌یابد و به‌عنوان شرط پایداری قدرت و معیار مشروعیت حاکمان معرفی می‌شود؛ نگاهی که به‌روشنی از آموزه‌های قرآنی درباره قسط و عدالت الهام گرفته است.

در مجموع، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که شعر ابن حدّاد اندلسی نمونه‌ای برجسته از درونی‌شدن آموزه‌های قرآنی در ساختار زبان شعر است؛ به‌گونه‌ای که فضایل دینی نه در قالب شعارهای اخلاقی، بلکه در تار و پود تخیل، تصویر، معنا و ساختار هنری شعر حضور دارند. این امر جایگاه ابن حدّاد را به‌عنوان شاعری اخلاق‌محور، اندیشه‌ورز و متأثر از گفتمان قرآنی در سنت شعر اندلسی تثبیت می‌کند و نشان می‌دهد که ادبیات اندلس، علاوه بر غنای زیبایی‌شناختی، حامل نظامی عمیق از ارزش‌های دینی و اخلاقی نیز بوده است.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

سهم نویسندگان در تهیه و تدوین این اثر، متناسب با ترتیب درج نام آنان است.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در طول آماده‌سازی این اثر، نویسنده/نویسندگان از ChatGPT، مدل GPT-6 Thinking، به منظور تهیه چکیده مبسوط و اصلاح فرمت منابع بر اساس APA، استفاده کرده‌اند. پس از بهره‌گیری از این ابزار، نویسنده/نویسندگان مطالب تولیدشده را در صورت نیاز بررسی، اصلاح و ویرایش کرده و مسئولیت کامل محتوای نهایی اثر را بر عهده می‌گیرند.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسندگان قابل دسترسی است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر نظرات ارزشمندشان سپاسگزاری می‌شود.

منابع

ابن الحداد الأندلسی، محمد. (۱۹۹۰). *الديوان* (یوسف علی طویل، محقق). دار الکتب العلمیة.

- ابن الحداد الأندلسی، محمد. (۲۰۱۳، ۵ أبريل). *تیقن أن الله أكرم جيرة*. بوابة الشعراء. بازیابی شده در ۴ ژوئن ۲۰۲۶، از <https://poetsgate.com/poem.php?pm=135199>
- ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم. (۱۴۰۵). *لسان العرب* (ج. ۱). دار صادر.
- الأمین، محمد الحسن علی. (۱۹۸۹). *الكنایة: أساليبها ومواقعها فی الشعر الجاهلی*. المكتبة الفیصلیة.
- أنیس، إبراهيم. (۱۹۸۹). *المعجم الوسيط*. دار الدعوة.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۳۷). *سبک‌شناسی* (ج. ۱). امیر کبیر.
- الجرجانی، عبد القاهر. (۱۹۸۳). *دلائل الإعجاز* (محمود شاکر، محقق). مكتبة الخانجي.
- جمعة، کریمه عبد. (۲۰۲۱). *بنیة الشخصية فی دیوان ابن الحداد الأندلسی* (ت: ۴۸۰ هـ). *أبحاث ميسان*، ۱۷ (۳۴)، ۱۳۶-۱۶۲. <https://doi.org/10.52834/jmr.v17i34.71>
- الجوينی، مصطفى الصاوی. (۱۹۸۲). *جماليات المضمون والشكل فی الإعجاز القرآنی*. منشأة المعارف.
- الجوينی، مصطفى الصاوی. (۱۹۹۹). *الفكر البلاغی الحديث*. دار المعرفة الجامعية.
- حسین صالح علی، کوفان. (۲۰۲۵). *الصورة اللونية فی شعر ابن الحداد الأندلسی*. *مجلة العلوم الأساسية*، ۱۷ (۲۵)، ۴۸۶-۴۶۵. <https://doi.org/10.31185/bsj.Vol17.Iss25.892>
- درویش، أحمد. (۱۹۹۸). *دراسة الأسلوب بین المعاصرة والتراث*. دار غریب.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۱). *شعر بی‌دروغ، شعر بی‌نقاب*. انتشارات علمی.
- السعودی، نزار جبریل إبراهيم. (۲۰۱۷). *ظاهرة الشكوى فی شعر ابن الحداد الأندلسی: قراءة نفسیة لحیل الدفاع اللاشعورية*. *المجلة الأردنية فی اللغة العربیة وآدابها*، ۱۳ (۳)، ۱۶۷-۱۹۰. <https://doi.org/10.35682/0289-013-003-006>
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۷). *شعر معاصر عرب*. سخن.
- فیاض منش، پرنده. (۱۳۸۴). *نگاهی دیگر به موسیقی شعر و پیوند آن با موضوع، تخیل و احساسات شاعرانه*. *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، ۴ (۴)، ۱۶۳-۱۸۶.
- القرآن الکریم*. (د.ت.).
- منصوری، زینب. (۲۰۱۰). *دیوان «أغانی أفريقية» لمحمد الفیتوری: دراسة أسلوبیة* [رسالة ماجستير، جامعة الحاج لخضر].
- الیاسین، إبراهيم منصور محمد. (۲۰۱۶). *التوازی فی شعر ابن الحداد الأندلسی*. *مجلة کلیة الآداب، جامعة القاهرة*، ۷۶ (۲)، ۱۳-۷۶.

References

- Al-Amin, M. H. A. (1989). *Metonymy: Its techniques and occurrences in pre-Islamic poetry*. Al-Maktabah al-Fayṣaliyah. [in Arabic]
- Al-Jurjani, A. (1983). *Evidence of inimitability* (M. Shakir, Ed.). Maktabat al-Khānjī. [in Arabic]
- Al-Juwayni, M. S. (1982). *The aesthetics of content and form in Quranic inimitability*. Munsha'at al-Ma'ārif. [in Arabic]
- Al-Juwayni, M. S. (1999). *Modern rhetorical thought*. Dār al-Ma'rifah al-Jāmi'iyah. [in Arabic]
- Alseoudi, N. J. I. (2017). The phenomenon of complaint in Ibn al-Haddad al-Andalusi's poetry: A psychological reading of unconscious defense mechanisms. *Jordanian Journal of Arabic Language and Literature*, 13(3), 167–190. <https://doi.org/10.35682/0289-013-003-006> [in Arabic]
- Al-Yasin, I. M. M. (2016). Parallelism in the poetry of Ibn al-Haddad al-Andalusi. *Majallat Kulliyat al-Ādāb, Jāmi'at al-Qāhirah*, 76(2), 13–76. [in Arabic]
- Anis, I. (1989). *The intermediate dictionary*. Dār al-Da'wah. [in Arabic]
- Bahar, M. T. (1337). *Stylistics* (Vol. 1). Amīr Kabīr. [in Persian]
- Darwish, A. (1998). *The study of style between modernity and tradition*. Dār Gharīb. [in Arabic]
- Fayyazmanesh, P. (1384). Another look at the music of poetry and its relationship with subject matter, imagination, and poetic emotions. *Pazhūhish-i Zabān va Adabīyāt-i Fārsī*, (4), 163–186. [in Persian]
- Gomaa, K. A. (2021). Character structure in the collected poems of Ibn al-Haddad al-Andalusi (d. 480 AH). *Journal of Misan Researches*, 17(34), 136–162. <https://doi.org/10.52834/jmr.v17i34.71> [in Arabic]
- Holy Quran*. (n.d.). [in Arabic]
- Hussein Salih Ali, K. (2025). Color imagery in the poetry of Ibn al-Haddad al-Andalusi. *Journal of Basic Sciences*, 17(25), 465–486. <https://doi.org/10.31185/bsj.Vol17.Iss25.892> [in Arabic]
- Ibn al-Haddad al-Andalusi, M. (1990). *Collected poems* (Y. A. Tawil, Ed.). Dār al-Kutub al-'Ilmiyah. [in Arabic]
- Ibn al-Haddad al-Andalusi, M. (2013, April 5). *He was certain that God offered the most gracious company*. Bawwābat al-Shu'arā'. Retrieved June 4, 2026, from <https://poetsgate.com/poem.php?pm=135199> [in Arabic]
- Ibn Manzur, A. F. J. D. M. ibn M. (1405). *The tongue of the Arabs* (Vol. 1). Dār Ṣādir. [in Arabic]
- Mansuri, Z. (2010). *Muhammad al-Fayturi's collection "Songs of Africa": A stylistic study* [Master's thesis, Jāmi'at al-Ḥājj Lakhḍar]. [in Arabic]
- Shafii Kadkani, M. R. (1387). *Contemporary Arabic poetry*. Sukhan. [in Persian]
- Zarrinkub, A. (1381). *Poetry without lies, poetry without masks*. Intishārāt-i 'Ilmī. [in Persian]